

ZÁRTKERTEK AZ ÉRTELMEZÉS KÖZTES TEREIBEN

Vigvári András (2023) Zártkert-Magyarország
Átmeneti terek a nagyvárosok peremén
Budapest: Napvilág, 192 o.

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2023.4.28>

Vigvári András könyve, a Zártkert-Magyarország. Átmeneti terek a nagyvárosok peremén többéves etnográfiai kutatómunka eredménye, amit a szerző egy Budapest környéki település zártkertes övezetében, köznapi nevén „a kertekben” végzett. A kutatás társadalmi relevanciáját jól mutatja, hogy a főváros környéki zártkertes övezet az agglomeráció egyik legdinamikusabban növekvő tértípusa, ami világosan jelzi ennek az eredetileg mezőgazdasági, majd rekreációs funkcióval bíró térnek a napjaink lakhatási válságában betöltött szerepét, annak ellenére, hogy továbbra is külterületnek számít, és az itt épülő ingatlanok hivatalosan nem minősülnek lakóháznak. A szerző kutatási kérdése az volt, hogy kiknek és mennyiben jelenthet lakhatási alternatívát a zártkertekbe költözés; mit kezd az állam és a helyi kormányzat e területek spontán benépesülésével, valamint miként alakítják ezeket a tereket az érdekérvényesítési törekvésekkel és az életmódjukkal az ott lakók. Mennyiben értelmezhetők a zártkertek a kirekesztés, a nagyvárosokból való kiszorulás tereiként és mennyiben lehetnek a társadalmi előrelépés terei? Ezen kérdések megválaszolásához a zártkerteket alakító globális folyamatokat, a centrum-periféria és a tőke-munka viszonyt, a nagyvárosok környékének térbeli és társadalmi folyamatait éppúgy megvizsgálta a szerző, mint a regionális szinten értelmezhető város–vidék relációt, a munkalehetőségek és a lakhatási költségek között feszülő ellentétet, valamint ezek lokális megjelenési formáit.

Vigvári a Budapest környéki zártkerteket olyan sajátos, a város és vidék közötti átmeneti tereknek tekinti, ahol a települések külterületén vásárolt ingatlannal az ott lakók – bár lemondások és kényelmetlenségek árán – alacsonyabban tudják tartani lakhatási költségeiket, miközben az ingázással ki tudják használni a nagyváros adta kedvezőbb munkalehetőségeket. A zártkertek tehát nemcsak térbeliségükben köztes terek, hanem köztes életmódot is feltételeznek, mivel a lakóik a vidéki és a városi erőforrásokat kombinálják.

¹ Szociológus, tudományos munkatárs, KRTK HUN-REN; tudományos munkatárs, Evangélikus Hittudományi Egyetem.

A földrajzi térben nagyon is lokalizáltak tűnő probléma értelmezése ugyanakkor többszintű és többretű. Könyvében a globálistól a lokális felé halad a szerző, miközben a sajátosan kelet-európainak tűnő zártkert jelenségét nemcsak magyar, hanem nemzetközi kontextusba is helyezi. Megmutatja, hogy a félperiféria sajátos modernizációja és függőségi viszonyai miként teremtenek földrajzi tereken átívelő társadalmi és térbeli analógiákat például a „több lábon álló” „félproletár háztartás” vagy a városkörnyéki önerős lakhatási megoldások megannyi formájában. A Zártkert-Magyarország azonban nemcsak a léptékek tekintetében többszintű, hanem műfaji értelemben is határokat feszegető vállalkozás, miközben interdiszciplináris szemlélete igen sokrétű értelmezést tesz lehetővé. Ezt fokozza az a kutatói attitűd, ami a dichotómiák oldásában, az ellentétek közötti közvetítésben érdekelt, és ennek megfelelően alkalmazza a tudományos fogalmakat. Ezt nem csak a könyv kulcsfogalma, az átmeneti tér többléptékűsége és jelentésgazdagsága jelzi; a köztesség mint metafora és mint értelmezési lehetőség végigvonul a szövegen és különféle olvasatokat rétegez egymásra.

Vigvári András a Szabadság földje? Átmeneti terek és háztartási stratégiák a budapesti lakhatási válság árnyékában című doktori disszertációját formálta könyvvé, amivel a tudományos értekezés műfajától kissé távolodva, a szélesebb olvasóközönség számára is befogadhatóbbá tette kutatási eredményeit. Ezzel a műfaji határfeszegetéssel a könyv nem veszített tudományos megalapozottságából és szakmai igényességéből, de érezhetően könnyebbedett attól az elméleti tehertől, ami egy disszertációban elengedhetetlen, ám a nem szakmai olvasót elriaszthatja. Az elméleti rész áramvonalasításával párhuzamosan nagyobb szerepet kaptak a hétköznapi életet bemutató etnografikus részek, az életképek és a személyes történetek. Mindez összességében egy átgondolt műfaji mozgástérbővítésnek tűnik, ami tudatosan keres kapcsolódási pontokat a szociográfiai hagyományhoz.

A könyv nem teljesen lép át a szociográfiai stílusregiszterébe, de felépítésében és megjelenésében is magán viseli annak néhány jegyét. A tudományos megalapozottság és a szakmai igényesség így egy hétköznapi nyelven megszólaló, a mindennapi tapasztalatokra érzékeny látásmóddal párosul, ami életszerűen mutatja be a kelemenszegi „kertek” lakóinak mindennapjait úgy, hogy a banálisnak tűnő, de jelentésteli részleteket is közel hozza az olvasóhoz. A rigorózus adatgyűjtés és a tudományosan megalapozott érvelés, valamint a jelenlétből fakadó érzékenység és a megjelenítő erő ötvözése adja Vigvári könyvének erejét és frissességét, amivel már eleve megidézi a szociográfiát mint „határátlépő” műfajt (Tamáska 2018:148). Az elméleti fejezetektől az empirikus részek felé haladva egyre több az etnografikus leírás. A szerző nem fél költői képekkel megragadni a település életét szervező vasútállomást és az ezen keresztül ingázó tömeg napi hullámzását. Érzékletesen írja le a kertek egyszerre otthonos és mostoha életkörülményeit, természetközelségét és elhagyatottságát.

Talán a borító mutatja a legjobban a tapogatózást a szociográfia irányába: a fénykép témája – egy zártkerti épület – egyszerű és tényszerű, mondhatni „földhözragadt”, miközben az épület előterében és a háttérből felszejlő kert inkább elemelt és költői. Így egyszerre illusztrálja a zártkert rögválóját és a hozzá kapcsolódó térbeli-társadalmi hátrányokat, valamint a vidéki idillbe hajló természetközelséget és a saját otthon nyújtotta biztonságot. A fejezeteket elválasztó fényképek hasonlóképpen jól eltaláltak; akár külön történetként, akár kiegészítő információként is értelmezhetők, és segítenek belépni a zártkertekben élők tapasztalati terébe.

A szociográfia azonban nem csak nyelvi-stiláris megoldásként jelenik meg a könyvben. Az etnográfiai szemléletmód leginkább az alulról építkező, empirikus gondolkodásban, a szisztematikus adatgyűjtésben és a kutatómunka változatos technikáiban (állomásozó és látogató terepmunka, résztvevő és nem résztvevő

megfigyelés, interjúk és beszélgetések, jegyzetek és fényképezés) érhető tetten. Emellett az etnográfia mint látásmód és mint keret utat nyit az interdiszciplinaritáshoz is. Az etnográfia és az antropológia nyelvi kifejező eszköztára és stílusa nagyon közeli: Vigvári az apró részletekből, a személyes történetekből bontja ki a nagyobb összefüggéseket; társadalmi kényszereket és térbeli folyamatokat olvas ki a hétköznapi rutinokból. A kertek infrastrukturális hiányait például nemcsak absztraktnan, a narratívák szintjén értelmezi, hanem tapasztalatokba ágyazottan mutatja meg, hogy mit jelent az ottélók számára a dűlőutakat ősszel és tavasszal borító „sártenger” vagy télen a „jégpálya” (132). Felfigyel az autók amortizációjára és ezt a térbeli hátránnyal összekötve értelmezi rámutatva arra, hogy milyen rejtett járulékos költségekkel járhat a relatíve olcsó lakhatás a napi ingázáson túl. Ezek az apróságok tárják fel az életmód mélyét: hogy mit jelent már rutinosan szlalomozni a rossz dűlőutakon, váltócípővel és váltóruhával munkába járni, hogy ebben a térben alapvető, hogy „meg kell tanulni esni” a csúszós, jeges utak és a hiányos közvilágítás miatt (136). A szerző ezekből a mozzanatokból bontja ki, hogy miként szervezi sorközösségbe a társadalmi kényszerek és térbeli hátrányok tapasztalata a kertek lakóit, és hogyan teremt a magukra hagyatottság illékony, de a mindennapok részét képező segítségi formákat. A kényelmetlenség és a kényszerek mellett azonban a szövegben mindvégig ott van a saját otthon és az élet alakítása feletti kontrol érzése, a természet közelségében és a relatív egzisztenciális biztonságban is visszatükröződő érzés, hogy „itt nyugi van” (155).

A hétköznapi élet tárgyai, a lakókörnyezet és az életmód iránti kutatói fogékonyság a néprajzzal is kapcsolatot teremt. A szerző a tárgyak vándorlásából az erőforrások kombinálására következtet. Rámutat például arra, hogy a városi munkahelyekről (vasútállomásokról, építkezésekből, lakásfelújításokból) származó bontott építőanyagok hogyan találják meg a helyüket a zártkerti ház szinte folyamatos felújításának, átépítésének folyamatában; hogy a „jó lesz még valamire” felkiáltással az udvaron gyűlő „lomok” voltaképpen változatosan felhasználható (építőanyag, tüzelő, használati tárgy) erőforrások. Eközben a kert a vágyott, de a zártkertekben rendre el nem ért pihenés tere. Az itt élők ugyanis igyekeznek szépíteni a lakókörnyezetüket; van itt virágos kert, csobogó és pancsolómedence a gyerekeknek. Ez a kettősség jól mutatja a zártkerti teret folyamatosan alakító egyéni és családi törekvéseket, miközben ezekben leképeződnek, materializálódnak az otthonteremtés lehetőségei és korlátai is. Mindezek a megfigyelések utat nyitnak az építészet-szociológia (Tamáska 2020) felé is.

A ház körüli térben és az utcaképben is megmutatkozó változások voltaképpen az ottlakók társadalmi előrelépésének jelei, miközben azt is visszatükrözik, hogy a zártkertek társadalmi értelemben egyre inkább heterogénné válnak. „Ez már egy teljes vegyes felvágott” (106) – mondta egy lakó a kelemenszegi kertekből. Következésképpen a zártkertek a társadalmi változások dinamikus terepei, amelyek a térbeli és társadalmi folyamatok együttes elemzését igénylik. Ehhez a szerző sokat merít a földrajztudomány szemléletmódjából is.² Így végső soron az antropológiai-etnográfiai szemlélet keretezi azt az interdiszciplináris teret, ami lehetővé tette, hogy Vigvári a zártkertet mint sajátos tértípust, mint megélt teret és mint ellentmondásos társadalmi folyamatok közeget, illetve mint egy történetileg folytonos nagyváros-környéki modernizációs tértípust a különféle tudományágak nézőpontjából elemezze.

A könyv alapvetően empirikus „húzású”, így elsősorban a terepmunka tudományaiba, a szociológiába, az antropológiába és a néprajzba beágyazott. De miközben szemléletmódjában, adatgyűjtési technikáiban alulról építkezik, a makroszint felé is nyitott. A szociológia egyik klasszikus problematikáját, a mikroszint-makro-

² Ehhez lásd Mikle György (2023) recenzióját.

szint összekötését a szerző jól megoldja az átmeneti tér fogalmával, amelyet globális, regionális és lokális léptéken is alkalmaz. A könyv a globális szintet a világszisztéma-elméleten keresztül kapcsolja be az elemzésbe, a függőségi viszonyokat azonban egészen a lokális szintekig végigvezeti, miközben az ágencia lehetőségeire figyel. Így a centrum, illetve a (poszt)szocialista félperiféria nagyvárosaiban lejátszódó térbeli és társadalmi folyamatok többszintű elemzése után érünk a települési szintre. Itt már a helyi viszonyokba ágyazottan látjuk a periférikus helyzetet és ennek megélt tapasztalatát, az intézményi és a hatalmi viszonyokat, a konfliktusokat. A lefelé ereszkedés a léptékeken szinte észrevétlen; egyszer csak megszólal a jegyző, a kelemenszegi kertek lakói is hallatják a hangjukat, és máris a hétköznapi életben látjuk a munka és a tőke eloszlásának egyenlőtlenségeit.

Az átmeneti tér fogalma tehát alkalmas arra, hogy makroszinten megragadja a centrum és a (fél)periféria közötti függőségi viszonyt, regionális léptékben a város-vidék relációt, valamint mikroszinten a település és a külterület viszonyát. A köztesség visszatükröződik a zártkertek intézményi szabályozásában és ezek hézagaiban, a terület funkcióinak keveredésében, a formális és informális stratégiák kombinálásában. Az átmeneti tér fogalma ily módon nem csak a léptékeket kapcsolja össze, hanem a dichotómiák között is közvetít, mivel Vigvári a köztest, a viszonszerűt, az egymásra hatásokat keresi a centrum és a periféria, a vidék(i) és a város(i), a belterület és a külterület, a formális és az informális között, miközben ezeket a közöttük mozgó és az ezeket kombináló egyének is összekötik. Az átmeneti térrel a szerző egy viszonylag „üres”, de empirikusan jól használható fogalmat talált, amivel elkerüli, hogy a zártkertet alakító térbeli-társadalmi folyamatokat egyértelműen olyan „egyirányú” folyamatokhoz, fogalmakhoz kösse, mint a szuburbanizáció, a dzsentifikáció vagy a marginalizáció. Ehelyett ezeket folyamatszerűen ragadja meg, így a zártkertek ebben az értelmezésben nem egyszerűen a kiszorulás terei, de nem is tisztán a szuburbanizációs, dzsentifikációs folyamatok termékei.

A köztesség a fizikai és a társadalmi térben is leképeződik, ami voltaképpen a periférikus terekben sűrűsödő strukturális kényszereket és az egyéni ambíciók keltette mozgásteret is jelenti. A zártkertek alig vagy csak érintőlegesen kutatott témája azért is kivételesen jó választás, mert ezekben az egyéni mozgástér (ágencia) jól láthatóan leképeződik a mindennapi megélt térben. Ahogy a kelemenszegi kertek lakói mondták: itt „lehetőség van kibontakozni” (155). Ez az ingatlanok sajátkezű, apránkénti bővítésében, a munkába ingázás napi útvonalában és hatósugarában, valamint a ki- és beköltözések dinamikájában is tetten érhető.

A mozgástér térbeli leképeződésére és a stratégiákban megmutatkozó társadalmi jelentéseire fókuszáló látásmód könnyedén oldja fel azt a nehézséget, hogy Vigvári egy alulról építkező etnográfiai látásmódot kombinált egy alapvetően marxista ihletésű elmélettel és fogalmi készlettel. A struktúra és ágencia ugyan-csak klasszikus szociológiai problémájának dinamikus összekötését csak annyiban érheti kritika, hogy bár a könyv lapjain az életüket aktívan alakító cselekvők elevenednek meg, a szerző gondolatmenetében mégis a háztartások az alapvető elemzési egységek. A megfogalmazások rendre azt sugallják, hogy a háztartások döntenek és cselekednek, és nem az ezeket alkotó egyének. Ezen az inkább nyelvi-stiláris problémán azonban átüt az ágenciára figyelő kutatói szemlélet, ami elének tárja, hogyan változnak folyamatosan a kelemenszegi kertek mint mindennapi megélt terek, és hogyan formálják azokat annak lakói.

A szerző látásmódjának fontos része a történetiség. Az elemzés rámutat arra, hogy az átmeneti terek tartósan velünk vannak; társadalomfejlődésünk fontos, de kevésbé kutatott színterei. A kert az önellátás szimbóluma, a Kert-Magyarország az útkeresés metaforája Németh László gondolkodásában (lásd ehhez még:

Vigvári 2011). A Kert-Magyarország koncepciója így társadalomtörténeti kontinuitást teremt, és új gondolati utakat nyit. A Zártkert-Magyarország ezzel szemben mintha a makroszintű fejlődési pályák és az egyéni mobilitási pályák záródását, valamint a függőség és a kiszolgáltatottság fokozódását is sejtetné, miközben a lakhatási válság közepette az ottélőknek ez a „szabadság földje”. A zártkertekben mint a társadalmi és térbeli közteség megélt tereiben tulajdonképpen egy folyamatosan újratermelő „köztes” népeség él évtizedek óta: egy már nem igazán vidéki, még nem igazán városi, a kedvezőtlen térbeli és társadalmi pozícióját lemondással és szívós munkával, a „több lábon állással” és kalákával kompenzáló, társadalmi és térbeli értelemben is úton lévő népeség, melyet a különféle szociológiai és szociográfiai munkák újmunkásnak, parasztmunkásnak (Kemény 1990) vagy éppen utóparasztságnak (Márkus 1991) neveztek. Ezek a témák egyszerre kötődnek a vidék és a város etnográfiai hagyományaihoz, így bekapcsolják az értelmezés terébe a (megszűnő) parasztságot, valamint a városszéli (fél)proletárok és városi szegények életmódját vizsgáló szociológiai kutatásokat, szociográfiákat is.

A zártkertekben élők ma többnyire a városi kulcságzatokban és a logisztikai központokban dolgoznak; életüket ma is a szűkösség, a periférikus helyzet, a kiszorulás és az önkizsákmányolás határozza meg – mondhatnánk kutatóként. Ezt az életmódot a szorgalom, az önerőből való boldogulás, az élet saját kézbe vétele, egyfajta függetlenség és szabadság jellemzi – válaszolhatnák erre a zártkertekben élők. Vigvári egyik állítás mellett sem foglal expliciten állást, de mindkét – émikus és étikus – értelmezési lehetőséget mozgásban tartja, és a döntést az olvasókra bízta. Ismerve napjaink lakhatási folyamatait és a könyv eddigi fogadtatását, ez a nyitva hagyott kérdés szakmai és társadalmi önismereti szempontból nagyon is megmozgató, hiszen az önkizsákmányolás, a (lakhatási) prekaritás, a státuszvesztés kompenzálására tett erőfeszítések sokkal inkább összekötő, semmint elválasztó társadalmi tapasztalatoknak tűnnek, például a fővárosi értelmiségiek és a kertek lakóinak relációjában.

Ezzel a terepválasztással és a téma mélyreható, többszintű és többrétű feldolgozásával Vigvári egyszerre köti a munkáját a szociológiai és a szociográfiai hagyományokhoz, a hazai és a nemzetközi szakirodalomhoz. Könyvében összeköti a globális folyamatokat a lokalitás aprólékos empirikus vizsgálatával. Miközben a terepkutatások etnográfiai-antropológiai hagyományához tartalmilag, műfajilag és stílusosan is közelíti a munkáját, azt több diszciplína és a szélesebb olvasóközönség irányába is kinyitja, így tartva a közteség tereiben a Zártkert-Magyarország értelmezési lehetőségeit.

HIVATKOZÁSOK

- Kemény I. (1990) A magyar munkásság rétegződése. In Kemény I. *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest: Vita. 7–20.
- Márkus I. (1991) *Az ismeretlen főszereplő: tanulmányok*. Budapest: Szépirodalmi.
- Mikle Gy. (2023) Vigvári András (2023): Zártkert-Magyarország. Átmeneti terek a nagyvárosok peremén (Napvilág Kiadó, Budapest, p. 192). *Tér és Társadalom*, 37(4), 113–117. <https://doi.org/10.17649/TET.37.4.3534>
- Tamáská M. (2018) Dunai városképek. Önreflexió egy építészet-szociográfiai sorozatról. In Tóth P. P. (szerk.) *A magyar szociográfia a 20–21. században*. Budapest: Gondolat. 145–157.
- Tamáská M. (2020) Gondolatok az építészet-szociológia és a szociológia viszonyáról. *Szociológiai Szemle*, 30(1), 4–20. <https://doi.org/10.51624/szocszemle.2020.1.1>
- Vigvári A. (2011) Köztes-Európa kertjei: lokalitást szorgalmazó modellek a hazai társadalom-leírás hagyományában. *Kritika: Társadalomelméleti és kulturális lap*, 40(11–12), 19–22.
- Vigvári A. (2022) *A szabadság földje? átmeneti terek és háztartási stratégiák a budapesti lakhatási válság árnyékában*. Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szociológia Doktori Iskola, Budapest. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2021.201> Elérhető: <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/78148> [Letöltve: 2023-11-21].